

УДК: 811.512.154

DOI: 10.35254/bhu.2020.51.8

Джапанов Аттокур Асаналиевич
КРСУнун профессору, ф.и.к.

Т.СЫДЫКБЕКОВДУН «КӨК АСАБА» РОМАНЫНДАГЫ ЭВФЕМИЗМДИК ЫКМАДА КОЛДОНУЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ПРИМЕНЯЕМЫХ В ЭВФЕМИЧЕСКОМ МЕТОДЕ В РОМАНЕ Т.СЫДЫКБЕКОВА «КОК АСАБА»

STYLISTIC FEATURE OF FRAZEOLOGICAL UNITS USED IN THE EUFEMISTIC METHOD IN T.SYDYKBEKOV "KOK ASABA"

Аннотация: Фразеологизмдердеги образдуулук касиет жөнүндө сөз кылганда, анын маанисине кайрылууга туура келет, башкача айтканда, андагы образдуулук фразеологизмдердин маанилери анын жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү менен белгиленет. Фразеологизмдерде нерсе, анын белгилери, кыймыл-аракети, сапаты, абалы жөнүндөгү мааниден сырткары ал маанилердин чекке жетип, күчөтүлгөн, же тескерисинче, өтө басаңдатылган мүнөздөгү оттенкалары, эмоционалдык, экспрессивдик кошумча белгилери кошо берилген болот. Андыктан, алар ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү берүүдө жана анын көркөмдүк табымын күчөтүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат. Бул макалада жазуучунун өлүмдү, оорулардын түрлөрүн, кудайлардын жана духтардын аттарын атоого тыюу салынган табуланган сөздөрдү да өзгөчө көркөмдүк ыкмада колдонуп келгендиги айтылат. Эвфемизмдерди колдонуу пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары менен тыгыз байланыштуу. Эвфемизмдик фразеологизмдер менен атап, көркөмдөтүп окурманга тартуулоо жазуучунун тил каражаттарын иштетүү, тандоо, өтмө маанисин туя билүү чеберчилигине жараша ишке ашат. Бул жагдайдан байкоо жүргүзгөндө Т.Сыдыкбеков эвфемизмдик фразеологизмдердин стилистикалык маанисине өзгөчө мамиле кылгандыгы көрүнүп турат.

Түйүндүү сөздөр: эквиваленттүүлүк, фразеологизм, эмоционалдык, образдуулук, табуланган сөздөр, стилистикалык маани, экспрессивдик, тандоо.

Аннотация: Образность фразеологизмов, когда речь идет о сущности, приходится обращаться к ее значению, т. е. образность в нем определяется эквивалентностью смысла фразеологизмов к личному слову. В фразеологизмах, помимо смысла о чем-либо, его признаках, поступках, качествах, состоянии, могут быть представлены оттенки эмоционального состояния, экспрессивного характера, достигающие предела этих значений, усиленные или, наоборот, сильно замедленные. Поэтому они являются самыми богатыми языковыми средствами, широко используемыми в четком, остроумном, доступном вещании и усилении его ху-

дожественного вкуса. Эта статья показывает, что автор использует особенно изящный метод описания смерти, видов болезней, имен богов и духов, запрещенных к названию. Применение эвфемизмов тесно связано с возрастом, половыми различиями в общении. Использование эвфемических фразеологизмов в качестве художественного выражения читателю осуществляется в зависимости от умения автора обрабатывать, выбирать, копировать переходное значение языковых средств. При наблюдении за этой ситуацией Т.Сыдыкбеков обратил особое внимание на стилистические значения эвфемических фразеологизмов.

Ключевые слова: эквивалентность, фразеологизм, эмоциональность, образность, табу слова, стилистическое значение, экспрессия, выбор.

Abstract: the Imagery of phraseology when talking about the essence, it is necessary to refer to its value, i.e., the imagery in it is determined by the equivalence of meaning of the idioms to the personal word. In phrase logical units, in addition to meaning about something, its signs, actions, qualities, and state, shades of an emotional state or an expressive character can be represented, reaching the limit of these values, amplified, or, conversely, severely slowed down. Therefore, they are the richest language tools, widely used in clear, witty, accessible broadcasting and enhancing its artistic taste. This article shows that the author uses a particularly elegant method of detecting corpses, types of diseases, names of gods and spirits that are forbidden to be named. The use of euphemisms is closely related to age and gender differences in communication. The use of euphemisms is closely related to age, in particular. phraseology as an artistic expression for the reader is carried out depending on the author's ability to process, select, and copy the transitional meaning of language tools. When observing this situation, T.Sydykbekov paid special attention to the stylistic meanings of euphemistic phrase logical units.

Keywords: equivalence, phraseology, emotionality, imagery, taboo words, stylistic meaning, expression.

Фразеологизмдердеги образдуулук касиет жөнүндө сөз кылганда, анын маанисине кайрылууга туура келет, башкача айтканда, андагы образдуулук фразеологизмдердин маанилери анын жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү менен белгиленет. Эгерде биз фразеологизмдердин маанилерин жеке сөздүн маанилик эквиваленти катары гана карай турган болсок, анда фразеологизмдерге мүнөздүү болгон образдуулук касиетти танууга туура келмек. Анткени фразеологизмдерди жеке сөздүн кадыресе эквиваленти катары кароодо алардын пикир алышуучулук функциясын — кандайдыр бир түшүнүк, маани жөнүндө маалымат алуу жагын гана эске алган болобуз. Бул жагынан фразеологизмдик маани жеке сөздөгү маани менен шарттуу түрдө эквиваленттүүлүктү түзөт.

Чычкан мурду жоргологус - коюу, калың; **Мурдун балта кеспейт** - кенебейт.

Бирок, фразеологизмдердин маанилери жогоркудай жеке сөздүн маанилери менен чектелбейт, б. а., фразеологизмдик маани анын эквиваленти тарабынан берилген маанинин же түшүнүктүн өзү эмес, анын кыйыр жана элестүү түрдөгү өзгөчө бир туюнтмасы.

Демек, фразеологизмдерде нерсе, анын белгилери, кыймыл-аракети, салаты, абалы жөнүндөгү мааниден сырткары ал маанилердин чекке жетип, күчөтүлгөн, же тескерисинче, өтө басаңдатылган мүнөздөгү оттенкалары, эмоционалдык, экспрессивдик кошумча белгилери кошо берилген болот. Андыктан, алар ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү берүүдө жана анын көркөмдүк татымын күчөтүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат.

Элдин тунук акылынан, баамчыл, сергек сезиминен сызылып чыгып отуруп, тамчыдан көлгө айланган көркөмдүк татымы, көп кырдуу касиети боюнча нечен жылдап, нечен кылымдап муундан муунга, электен

элекке өтүп жымаланган мындай элдик мурастар көөнөрбөс көркөм каражаттар бүгүнкү күндө сөз чеберлери тарабынан ар кандай образ, мүнөз түзүүдө, каармандардын сөз өнөрүнүн элесин, сүрөтүн тартууда табылгыс курал, бөксөргүс казына катары кеңири пайдаланылат (Сапарбаев, 1997,304).

Жазуучу кыргыз элинде тике, түз айтууга мүмкүн болбогон орой, одоно сөздөрдү жумшартып, эвфемизмдик ыкма аркылуу берүү үчүн да жалпы элдик фразеологизмдерди ыктуу пайдаланат: Мисалы: **Көзүм тирүү болсо, айкырып, билгиң болоормун.**

Бул сүйлөмдө жазуучу **көзүм тирүү болсо** деген эвфемизмдик фразеологизмди **тирүү болсом, өлбөсөм** деген маанидеги сөз айкашынын ордуна колдонгон. Албетте, бул сүйлөмдү жазуучу жөн гана: өлбөсөм, айкырып, кеңешчиң болормун деген сөздөр менен гана жазып койсо болмок, бирок, Т. Сыдыкбековдун көркөм чыгармага көркөмдүк маани берүү максатында образдуу-экспрессивдүү вариантты колдонгон.

Дүйнө элдеринде өлүмгө карата колдонулган эвфемизмдердин ар кандай түрлөрү кеңири тараган. Анткени **өлдү** деген сөз кулакка жагымсыз, суук катары катары угулат. Ошондуктан, бул сөздү түз айтпай жымсалдап, жумшартып, **«көзү өттү»** деп айтышат. Ал эми ошол эле көзү тирүү деген эвфемизмдик маанидеги фразеологизм тирүү (жашап жатат) деген маанидеги сөз болуп саналат.

Негизинен, аталган эвфемизмдик маанидеги **«көзү тирүү»** деген фразеологизм сөздүктө **эки мааниде: 1. Жандуу, чыйрак, тың, бышык. 2. Аман-эсен, топурактан тышкары** деген маанилерде берилген (КТФС, 1980, 179).

Демек, берилген сүйлөмдө Эр-Киши, эгер тирүү турса, баланын насаатчысы болуп тураары тууралуу айтылганы ырасталат.

Кыргыз элинде маданияттуу сүйлөшүү жана анын негизги принциптери, категориялары өтө узак мезгилдик тарыхка ээ. Башкача айтканда, кыргыздар ошол категорияларды бир нече кылымдар мурда эле иликтеп таанып келген. "Тилинен чаң чыккан" чечендер кыргыз элинин урууларынын ортосундагы чыр-чатактарды басууга, элчилик кызмат аткарууга мүмкүнчүлүгү болгон. Аларды калк кадырлаган.

Лексиканын корундагы эвфемизмдер да маданияттуу сүйлөө талап кылынган учурда келип чыккан. Эвфемизмдерди колдонуу менен кепте улут өз маданий деңгээлин чагылдыра алган.

Эвфемизмдер да тилдик башка каражаттар сыяктуу эле коомдук көрүнүш катары элибиздин өткөндөгү жана азыркы үрп-адат, каада-салты, турмуш-тиричилиги, дүйнөгө болгон көз-карашы менен тыгыз байланышта.

Жогоруда биз сөз кылган өлүмгө байланыштуу эвфемизмдери медициналык ар кандай аракетке байланыштуу келип чыккан.

Нукура кыргыз тилинде «**өлүм**» деген сөздү — **кайтыш болду, каза болду, тиги дүйнөгө сапар тартты, курман болду, көз жумду, учуп кетти, ээсине кетти, чарчады, сапары карыды, жер жазданды, көзү өттү** деген сөздөр менен алмашылат.

Эми төмөндөгү мисалды алып көрөлү.

Көзүнөн чаар чымын учуп, калтаарып, камандан кача албай туруп калса, анда, бу бала жанчар сундуруп жоо саярда көз жумат, коркок? (3.60-б.).

Сөздүк кордогу лексикалык каражаттарды жөн эле туш келди пайдалана бербестен, жазуучу ар бир эвфемизмдик фразеологизмдерди өз ордунда, шартына жараша колдонгону байкалып турат. Байкап көрөлү, өлдү деген сөздүн ордуна аталган сүйлөмдө «**жер жазданат**», же «**учуп кетет**» деген сыяктуу эвфемизмдик фразеологизм менен алмаштырууга тук болбойт, себеби, лексика-семантикасы жагынан аталган сөздөр бири-бирине уйкашпай капышат. Ошондуктан, ар бир кепте өзүнө тиешелүү сөздүк бирдиктер колдонулган.

Негизинен, кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, анын тилдик корунун өнүгүүсүнө талдоо жүргүзүп көрсөк, аталгандай, ажалга байланыштуу процесске карай кыргыз баласы «көзү өтүү», «угузуу», «кошок айтуу», «жоктоо», «жерге берүү» деген сыяктуу тергөө сөздөрүн колдонгону өтө жоопкерчиликтүү мамиле кылгандыгын айгинелейт.

Аталган сөздөр табуланып, эвфемизмге айланып калса даты алар туруктуу сөз айкашы катары каралат да, тил илиминде фразеологизмдик касиетин сактап келген.

Мен коркок экем... Ыйык жерди башым жазданарда мен арамдыгымды ошол көңүл жерге ала кетпейин. Андан жер жийиркенең (4.76-б.).

Жерди башым жазданарда - демек, **өлөөрдө** деген маанини билдирген фразеологизмди жазуучу ыктуу колдонгон. Учуп кетеримде курман болорумда, чарчарымда, сапарым карырда деп айтууга болбойт, демек, дал ушул фразеологизм эң таамай табылып, колдонулган.

Тилдин лексикалык корундагы бир катар сөздөрдүн түз, айрымдарынын түз да, эвфемизмдик да мааниге ээ экендиги айкашкан сөздөрдүн лексика-грамматикалык табиятына шартталган болсо,

контекстин ситуативдик жактарына ылайык эвфемизмдик фразеологизмдерди колдонууда эмоционалдык-экспрессивдүүлүк артат.

О, көп жолу кылыч сынды. Болдурбас тулпар окко учту. Жеңилбес эрен өксүдү (5.197-б.).

Ажо, жылаңач кол кыргын тапты, ташка айланды (6.178-б.).

Өлдү деген сөздүн ордуна канчалаган эвфемизмдик фразеологизм колдонулган! Албетте, «окко учту», «кыргын тапты» деген сөз айкашынын боюнда баатырдык менен курман болду деген маани жатат. Себеби, адам жоо менен согушка чыкканда гана окко учуп, бүткүл кол кыргынга учурайт. Демек, аталган фразеологизм учуруна байланыштуу эң туура тандалып алынгандыгын көрүүгө болот.

Кыргыз элинин салтында, менталитетинде маркумдарды «көзү өткөндөр» деп атап коюу калыптанып калган салтка айланган. Себеби, алардын арбагын сыйлоо милдет катары каралган. Ошондуктан «көзү өткөндөргө арнап куран окуп коёлу» дешет кыргыздар. Мындай салт чыгармада төмөндөгүдөй тизмектелип берилген: **Анда булар, тээ эбактан көзү өткөн бабаларынын урпагын эстейт** (7.121-б.).

Демек, бул саптардан кыргыз элинин көзү өткөндөргө карата болгон сыйы-урматы чагылдырылып турат. Аларды эстөө, аларга багыштап куран окутуу сыяктуу жөрөлгөлөр кылымдардан бери сакталып келүүдө.

Жалпы элдик формадагы фразеологизмдер жазуучу тарабынан чыгармадагы окуялардын кайсы тарыхый мезгилге, доорго тиешелүүлүгүнө байланыштуу ошол учурдагы улуттук каада-салтты, үрп-адатты реалдуу чагылдыруу максатында да колдонулат.

Текештей эр жоокердин өлүмү - муң. Сөөгүн жерге берүү машакат. Башта мындан көп заман мурда өлгөн жоокер зайыбын да өзү менен бирге ала жатчу. Жортуулда минген аты, кийген кийими, жоо - жарагы, о дүнүйөдө татаар-аш-тамагы, өзүнө кызмат этээр кул-күнү менен сөөк кайтпас сапарга узачу.

... Ажалы жеткен эрге сопсоо жарын **кошо узатуу** - эл тукумуна жоо кетирди. Кырчын жоокер чабышта каза тапса, анын кырчын жарын **кошо узатуу** — баарыдан мурда жетим калган **Кызыл чие балдарга муң** (8.88-б.).

Каруу сого албас жаманды биздин баба жортуул алдында өз колу менен топуракка жашырып салчу... (9.37-б.).

Берилген тексттеги алды сызылган «**сөөгүн жерге берүү**», «**ала жатчу**», «**кошо узатуу**», «**топуракка жашырып салчу**» - деген эвфемизмдик фразеологизмдер «**көмүү**» деген процесстин атын билдирүүчү конструкциялар. Бул процесстин атын Т.Сыдыкбеков эвфемизмдик фразеологизмдер менен берип, чыгарманын эмоционалдык-экспрессивдик деңгээлин көтөрдү. Бул фразеологизмдер тилибиздин өткөндөгү каада-салтына байланыштуу түшүнүктөрдү билдирет. Демек, чыгармада улуттук колоритти таасын берүүдө жана элибиздин өткөндөгү каада-салтын реалдуу чагылдырууда жогоркудай (фразеологизмдердин колдонулушун автордун жалпы элдик тилдин бай казнасын мыкты өздөштүргөндүгү жана аны чыгарманын маани-мазмуну менен кылдат айкалыштыра алган чоң чеберчилиги катары баалоо керек.

Сапарга узатуу деген сөз айкашын контексттен сырткары ала турган болсок, жолго чыккан адамды узатып чыгуу деген мааниге туура келит. Ал эми аталган сүйлөмдө болсо андай жөнөкөй мааниде эмес, жерге берүү маанисин камтып тургандыгы ачык көрүнүп турат.

Ала жатуу, кошо узатуу сөз айкаштары да дал ушундай эле өз алдынча турганда эч кандай эвфемизмдик да, фразеологизмдик да кызмат атабайт. Ал эми жерге көмүү процессин атоодо аларды жазуучу эмоционалдык-экспрессивдик касиети менен ыктуу колдонуп бере алган.

Жогорудагы текстте асты сызылган сөз айкаштары адамдын жерге коюлуш процессин көрсөтүүчү каражат болуп эсептелет. Алар контексттен сырткары, өз алдынча турганда ал процесстин атын атабагандыктан, бул каражаттарды **контексттик эвфемизмдик фразеологизмдер** деп атасак да болот. Себеби, аталган сөздөрдүн ар бирин өз алдынча алганда жөнөкөй гана маанини, мисалы, кошо узатуу деген айкаш жөн гана бир адамды экинчи бир адам менен кошо, чогуу багытка узатып жиберүү дегенди түшүндүрсө, ал эми көркөм чыгармада жерге берүү деген сөздүн ордуна колдонулуп эвфемизмге айланды да, атактуу баатырдын баатырдыгын даңазалоочу - салтты сүрөттөп, аталган көркөм сөз каражаттары аркылуу берип жатат.

Ал эми **ала жатуу** деген айкашты биз көбүнчө күнүмдүк турмушта, тактап айтканда кошок айтууда угабыз. Каза тапкан адамдын жары кошок кошууда **«Арбагың менен ала жат»** деген саптарын жолуктурууга болот. Демек, аталган эвфемизмдик туруктуу сөз айкаш кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында да өтө кеңири жайылтылган вариант экендигине күбө болобуз.

Каармандардын кебиндеги жалпы элдик формадагы фразеологизмдердин колдонулушу жазуучунун жалпы элдик тилдин бай казынасынан пайдалануу жөндөмүнө, чеберчилигине тыгыз байланыштуу болот. Жалпысынан алганда, жазуучу эвфемизмдик фразеологизмдер аркылуу романдын көркөмдүк табитин көтөрүү менен бирге, каармандардын тилдик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү максатын көздөйт.

Өлүмгө байланыштуу көрүнүштөрдү чагылдыруу байыркы доордон бери карай жашап келе жаткандыгын жана ошол доорлордон бери ар кандай синонимдик сөздөр менен колдонулуп келе жаткандыгына да бир мисалдан күбө болобуз.

Демек, аталган эвфемизм сөздөр контекст ичинде гана «жерге берүү» сөз айкашынын маанисин алмаштырса, өз алдынча же жеке турганда эвфемизмдик мааниге ээ эмес.

Албетте, көркөм сөз чеберлери мүнөздөрдү ачып берүүдө көркөм каражаттарынын түрүн колдонот, бирок алар да ошол чыгарманын стилистикалык мүнөзүнө жараша аткарылат.

Жоокер каза болуп жерге коюлат. Ал эми анын алган жарынын абалына карай да, айтууга оор, болгон, башкача айтканда жагымсыз угулган аталыш бар. Ал - **жесир**. Мына ушул аталыштын түрүн да жазуучунун түрдүүчө колдонгонуна күбө болобуз.

Ордо эси Эр-Күлчүрдүн көзү өтгү. Эм ордо жесирдики (10.239-б). Албетте, кыргыз элинде жарынан

ажыраган адамды жесир деп атоо салтка айланган. Бул кыргыз элинин лексикалык корумуна кирип, калыптанып калган эвфемизмдик фразеологизм. Бирок, жазуучу аталган маанини бере турган дагы бир эвфемизмдик фразеологизмди дагы бир учурда өтө кызыктуу колдоно алган. Мисалы:

Балга сабы тул калды,

Аны кармар кол жок.

Кайың сынды, чер кыйрады

Аны жагар от жок.

Деп кыз чагында тул калган эчен асыл-аруу кыз, келин жубайларын жок издешмек.

Жесир деген - күйөөсү өлүп калган аялга тиешелүү сөз. Мындан сырткары кыргыз тилинде «тул» деп да айтылат. Бирок, бул сөз эмоционалдык экспрессивдик терс маанини билдирет, башкача айтканда төмөн баскычтагы (терс) маанини билдирүүчү сөз жана булар көбүнчө Октябрь революциясына чейин кенен колдонулган сөздөрдөн болуп эсептелген. Кийин бул сөз илим-билимдүү, маданияттуу адамдардын кебинде колдонулбай, **жесир** сөзү менен алмаштырылган.

Албетте, турмушка чыккандар, жары каза таап жесир калат, тул болсун, ал эми турмушка чыга элек кыз кантип жарынан ажырасын. Бирок, антташып койгон адамы жоодо окко учса, анын турмушу дал ошол жесирге барабар болот деген маанини билдире кеткен.

Ошону менен бирге эле, Т.Сыдыкбековдун биз талдоого алып жаткан чыгармасында **«төшөк тартып»** деген эвфемизмдик (фразеологизм) орун алган. Албетте, бул сөздүн орток мааниси - **оору**. Оору сөзүнүн жогорулатылган оң мааниси **сыркоо, дарт, кесел** деген эвфемизмдер болот. Ал эми төмөнкү сүйлөмдө жазуучунун төшөк агартып деген сөздү колдонулушуна токтолсок:

Бала ат үстүндө төрөлүп, ат үстүндө чоңойду, кыз ат үстүндө шөкүлөсүн алдырып, көшөгөсүн ачты; кары-картың ат үстүндө төшөк тартып, көргө коюлду; жоокер ат үстүндө чырым уктап, ат жалында суусун жутту; уа, биздин журттун көргөн күнү, кечирген тиричилиги жортуул, чабыш, чабыш? (11.175-б).

Сүрөткер бул жерде сырकोлоп, кеселдеп деген сөздөрдү деле колдонсо болмок, бирок, аталган сөздөрдүн маанисине кенул буруп көрсөк, төшөк тартып дегенде, адам баласы катуу ооруга чалдыкканын же оорунун күчөгөн түрүн түшүндүрсө, сырकोлоп деген сөз менен жеңил гана түрдөгү (ушуп калуудан, б.а. суук тийип гана) ооруну атаган маани келип чыгат. Сыркоологон адам сөзсүз туруп кетет, ал эми ооруган адамдын айыгаар, айыкпасы белгисиз экендигин эстен чыгарбоо керек. Экинчиден, кары-картан, адам ооруганда алсыз жатып калаары барыбызга маалым. Демек, аны менен бул адамдын жаш өзгөчөлүгүн да туюндурууга болот.

Адамдарды сырткы күчтөрдөн сактоо максатында оорулардын атын атабоого жана медициналык ар кандай аракетке байланыштуу эвфемизмдик фразеологизмдерди туура колдонууну билүү жазуучунун талантынан кабар берет.

Кара өзгөй кишидей ишеними аз мындай жылдын. Бирде кара тумоо күч, бирде улуу тумоо күч,.. Бирде койду кыл курт алып, бирде төөгө чымын тиер (12.206-б.).

Кыргыздарда «келте», «чечек» деп аталган оорунун атын атоого тыюу салынган. Анын ордуна «кара тумоо», «улуу тумоо» деген эвфемизмдик фразеологизмдер колдонулуп келет. Мындан сырткары бул аталыштагы ооруну «**конок**» деп да аташат. Себеби, конокко үй ээси сылык мамиле жасап, анан жолго узатат. Ошол сыңары эле бул аталган ооруну оорулуу орду менен, жаңылыштык кетирбей дарыласа гана кетери маалым. Эгерде нагыз аты менен атай турган болсок, оору ошол ооруп жаткан адамдын «**жанын алып кетет**» деген ишеним бар. Оорулардын аттарын дарыгерлер (врач) көбүнчө тергешип, латынча атоого өтүшкөн, башкача айтканда ал «коркунучтуу» делген оорулардын атын латын тилиндеги синонимдер менен алмаштырышкан же өзгөчө медициналык терминдер менен аташкан. Мисалы «**рак**» оорусун - «**cancer**» же **шишик** деген сөз менен, **кургак учук** оорусун — **tbc- туберкулез, операцияны - хирургиялык кийлигишүү, өлүмдү - летальный исход** деп аташат.

Ааламдын жаралышы, аны башкаруучулар жөнүндө ой-жүгүртүүлөр өзгөчө чыгыштагы Месопатамияда өкүм сүрүп, мифологиялык дүйнө тааным биринчилерден болуп ушул жерде пайда болгон. Мисалы, кудайлардын пайда болушу жөнүндөгү көз караштарын алып карасак: Тиомат менен болгон согушта Вавилондук кудай Мардук каза болуп, анын негизинде башка кудайлар пайда болгон деген көз карашын айтсак.

Алгачкы коомдо жашаган адам баласы жаратылыштын ар бир кубулушун, оору-сыркоолорду, табигый кырсыктардын бардыгын тең кандайдыр бир сыйкырдуу күч тарабынан жиберилип жаткан көрүнүш катары кабыл алчу. Ошондуктан ошол кандайдыр бир сыйкырдуу күчкө ишенишип, ага сыйынышып, андан коркуу сезими менен күн көрүшкөн. Ошентип, алгачкы коомдун жан дүйнөсүндө миф орчундуу орунга чыгып, коомдук аң-сезимдин универсалдык формасына айланган. Оттун, кол өнөрчүлүктүн ж.б. пайда болушуна дагы табышмактуу карашкан. Ошентип, сыйкырдуу күчтөргө карата каада-салттар пайда боло баштаган, аларга болгон ишеним күчөгөн да ошол каада-салтты бузбаганга аракеттенишкен да андан улам мифологиялык көз караш жаралган.

Адам денесинен чыга турган "**кан**" деген түшүнүктү тике айтышпастан, "**кызыл**" деп атап коюусу да ошондон улам пайда болгон.

Мисалы: **Араага туш. Көк болоту кындан чыкпасын! Кызыл акпарын. Ачуу чыксын!** - дегендей белги (13.135-б).

- **Кек тутсам, көк кессин, кызылым чыксын!** (14.136-б).

Демек, кан агып, жаным чыксын деген түшүнүк туюлуп турат.

Мифтин жекече өзгөчөлүгү байыркы дүйнөдө ачык көрүнөт. Анткени байыркы дүйнөдө айлана-чөйрөнү, жаратылышты, ааламды түшүндүргөн илимдин ордун ээлеген жана функциясын аткарган, ал ошондой эле элдин рух маданиятын да аныктаган. Мына ошондуктан, байыркы коомдо миф сүрөттөгөн, же түшүндүргөн окуялар, көрүнүштөр, өздөрүнүн фантастикалуу экенине карабастан, алар реалдуу кабыл алынган. Кийин мифологиядан коомдук аң-сезимдин формалары болгон дин, искусство, философия, адабият, идеология ж.б. бөлүнүп чыккандан кийин, мифтин жаңы мезгили

башталат (Кыдырбаева, 2004, 327). Демек, миф - адам баласынын жан дүйнө (духовный) маданиятынын эң алгачкы формасы катары диний ишенимдерди (ырым-жырымдардын пайда болушу), саясий көз караштарды (уруулар ортосундагы биримдикти сактоосу), искусствонун түрлөрүн (аңчылыкка, ырым-жырымдарга байланыштуу айтымдардын келип чыгышы), философияны (дүйнөнүн жаралышы тууралуу ой-жүгүртүүлөр ж. б) бириктирип турган. Мифтин интеллектуалдык өзгөчөлүгү ошол коомдогу адамдардын ой-жүгүртүүлөрү конкреттүү эмоционалдык, поэтикалык образдарда, метафораларда чагылдырылганы. Мифологиялык түшүнүктө жаратылыш кубулуштар менен маданият жакындашкан, адамдык сапат курчап турган чөйрөгө өткөрүлгөн, жаратылыш күчтөрү, аалам адам кейпине келтирилген, жандандырылган. Тиги дүйнө менен бул дүйнө дайыма карым-катышта жашайт деп эсептелген. Мисалга алсак, коомдук өнүгүштүн алгачкы баскычында жашаган Сибирдеги самоед, Түштүк Индиядагы утода, монголдордо, Сахарадагы туарег, Япониядагы айн жана Борбордук Африкадагы акамба элдеринде каза болгон адамдардын атын атоого тыюу салынган. Себеби, ал адамдын аты аталса, жин-шайтандар угуп, билип калышып, аны кыйноого алат деп түшүнүшкөн. Аталган элдеги адам аттарынын ичинен жаныбарлардын, бак-дарактардын, тоо-таштын атына уйкаш аттар көп болгон. Ал адамдын көзү өтүп кеткен соң, анын аты менен аталган нерсенин бардыгынын тең аттарын өзгөртүп атоо пайда болгон. Жогорудагы оорунун атын атоодон чочуулоо да дал ушундай түшүнүктөн улам келип чыккан. Мындай көрүнүш азыркы учурда да кеңири сакталып келет.

Мына ушундай калыптанып калган көркөм сөз каражаттарын ыктуу колдонуусу окурмандын чыгарманын боюнан көркөмдүктү сезүү менен бирге, өзүнө сабак ала турган жагдайларга туш келет.

Адамдардын өз ара байланышы, аң-сезим менен көз карашы, коомдук экономикалык уклад, социалдык түзүлүштүн өсүү деңгээли материалдык жана маданий абалы менен шартталат. Ошондуктан, адамдардын ар түрдүү формацияда жаратылышка, коомго жана бири-бирине болгон мамилеси, көз карашы, байланыштын маанилүү каражаты болгон тилде да көрүнбөй коюуга мүмкүн эмес.

Демек, жазуучу өлүмдү, оорулардын түрлөрүн, кудайлардын жана духтардын аттарын атоого тыюу салынган табуланган сөздөрдү да өзгөчө көркөмдүк ыкмада колдонуп келген. Аны менен бирге ошол эвфемизмдик фразеологизмдер аркылуу биз этнография менен да байланышта брло алабыз. Алардын мындай тилдик өзгөчөлүктөрүн индивидуалдык табылгалар десек болот.

Ошентип, эвфемизмдик фразеологизмдер «сөздөрдүн колдонулуш даражасын, маанисин байытат, кептин жумшак, сылык жана жандуу берилишин камсыз кылат. Ушул эле маалда айтыла турган ойду окуучу же угуучуга сылык, жатык жана элестүү жеткирүүгө өбөлгө түзөт, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык татымын да арттырат» (Сапарбаев, 1997, 86).

Эвфемизмдерди колдонуу пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары менен тыгыз байланыштуу. Мындай сөздөргө аялдардын боюнда бар учуру да кирет.

Кыргыздарда «бооз» деген сөз малга карата колдонулат да, аял затына карата колдонуу орой, уят учурайт. Ошол себептен, **боюнда бар, кош бойлуу, эки кабат, кош кабат, аягы оор, оор бойлуу** сыяктуу сөздөр колдонулат.

Алтын-Тамга баба үйгө келсе, Гүл-Эркин эне кош кабат (15.119-б).

Эвфемизмдик фразеологизм аркылуу Гүл-Эркиндин абалын жазуучу көркөмдөп, экспрессивдик касиети менен сүрөттөп берип жатат.

Демек, жогорудагыдай абалды аталган эвфемизмдик фразеологизмдер менен атоо байыртан келе жаткан көрүнүш болуп саналат. Аларды көркөмдөтүп окурманга тартуулоо жазуучунун тил каражаттарын иштетүү, тандоо, өтмө маанисин туя билүү чеберчилигине жараша ишке ашат. Бул жагдайдан байкоо жүргүзгөндө Т.Сыдыкбеков эвфемизмдик фразеоло-

гизмдердин стилистикалык маанисине өзгөчө мамиле кылгандыгы көрүнүп турат.

Адабияттар

1. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. - Б., 2004.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түз.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев ж.б.-Ф., 1980.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А. Б., 2005. 120 –б.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., Б., 2020. 660 –б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 1-том. -Б., 2020. 550 –б.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү. / Түз., Джапанов А.А., 2-том. -Б., 2020. 550 –б.
7. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б., 1997.

Рецензент: д.ф.н., проф. Тагаев М.Ж.